

Сергій Шаменков, Ольга Шаменкова

Реконструкція жіночого гардеробу української еліти середини XVIII ст.

Ключові слова: жіночий одяг, кунтуш, корсет-шнурівка, шапка-кораблик, Гетьманицина, XVIII ст.

Представлена робота відкриває невеликий цикл статей, присвячених реконструкції комплекту одягу представниці української еліти середини – другої половини XVIII ст. У першій її частині автором коротко описано процес виготовлення трьох предметів комплекту: жіночого кунтуша, корсета-шнурівки та шапки-кораблика.

Serhii Shamenkov, Olga Shamenkova

Reconstruction of the Women's Wardrobe of the Ukrainian Elite in the Mid-18th Century

Keywords: women's clothing, kuntusz, lace-up corset, korablyk hat, Hetmanate, 18th century.

The presented work opens a small series of articles devoted to the reconstruction of the clothing set of a representative of the Ukrainian elite of the mid-18th century. In its first part, the author briefly describes the process of making three items of the set: a women's kuntusz, a lace-up corset, and a boat-shaped "korablyk" hat.

Шаменков Сергій Ігорович - Serhii Shamenkov

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Шаменкова Ольга Олегівна - Olga Shamenkova

Модельєр-реконструктор історичного одягу та дослідниця історії костюму.

Fashion designer of historical clothing and researcher of the costume history.

Представлена робота відкриває невеликий цикл статей, присвячених реконструкції гардеробу представниці української еліти середини – другої половини XVIII ст. Описаний нами комплект речей могла носити як жінка шляхетського походження, так і заможна містянка. А відтворений він був у 2023–2024 рр. реконструкторкою історичного одягу Ольгою Шаменковою на замовлення письменниці Ганни Гороженко для телевізійного проекту «Історія зі смаком». У цій частині ми розглянемо три предмети гардеробу: жіночий кунтуш, корсет-шнурівку та шапку-кораблик.

Для створення реконструкцій Ганна Гороженко надала низку тканин, серед яких відрізи зеленого та блакитного шовку для кунтушів, зелений оксамит для шнурівки, чорний оксамит для опушок шапок та кілька відрізів шовкових та бавовняних тканин для їхнього верху. Кольори та ґатунки цих тканин близькі до тих, що побутували в XVIII ст. У цей період шовкові тканини досить широко використовувалися для пошиття окремих предметів жіночого гардеробу: кунтушів, шапочок, шнурівок та спідниць. Численні згадки про це ми можемо знайти в актових матеріалах епохи, де інколи зафіксовані й популярні кольори тканин: численні відтінки червоного, жовтого, синього, а також зеленого кольору.

Наприклад, у тестаменті 1701 р. Пантелеймона Радича зустрічаємо «*Кунтош зелений лудановий, подшитий брушками з пестро [...] строкою*» (Павленко 989). У віновому записі 1745 р. бунчукового товариша Якова Чарниша своїй дружині Марфі Ширай, серед великої кількості кунтушів та інших речей посагу, міститься запис про «*кунтушь граньтуровій зеленій*» (Лазаревский 12). Згаданий тут термін «*гранитюра*» або «*гредитюра*» походить від французького «*gros de Tours*» і позначає блискучу шовкову тканину, дещо товщу за тафту, яка виготовлялась у французькому місті Тур. В указі 1765 р. про розшук осіб, які пограбували і побили матір і сестру військового канцеляриста Петра Лизогуба, наведений перелік вкрадених речей, серед яких є «*кунтуш зеленій камліотній под сьбърками пошит по-просту*» (Сохань 233). Слово «*камлот*» походить від французького «*camelot*», що означає тканину з шерсті ангорської кози, хоча витоки слова можуть бути пов'язані з арабським словом «*hamlat*», що означає шерстяний плюш. У подальшому стали поширеними і напівшовкові

зразки, завдяки чому тканина набувала характерного блиску. Подібні тканини також можна побачити на зображеннях шляхетних жінок з рукопису Опанаса Шафонського (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 45–47). Загалом же численні зображувальні джерела вказують на появу в жіночому гардеробі кунтушів із шалевим коміром та нерозрізними рукавами принаймні з 1690-х рр. Саме його можна побачити, наприклад, на портреті Євдокії Журавко 1697 р, а також на іконі «Покрова Богородиці», що походить із с. Мала Бугаївка (за іншою версією, вона походить з м. Миргород) і зберігається в Національному художньому музеї України (Мельник 146). На іконі зображена жінка у зеленому кунтуші з червоними вилогами та підкладкою. Це перше іконографічне джерело, де чітко показано, що шалевий комір міг бути виготовлений із тканини. Зображення на іконі молодого царя Петра з дружиною Євдокією вказує на її датування 1690-ми рр.

В колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського зберігаються три жіночі кунтуші (інв. ном. И-399, И-401 та И-402), один з яких (інв. ном. И-399), пошитий із зеленої парчі, належав доньці гетьмана Данила Апостола – Парасці Данилівні Апостол. Він описаний таким чином: «*Кунтуш дуже приталений у бокових швах та на спинці, різко розширений від рівня талії у боки та назад. На бокові шви нашиті хрещаті «підпашники» зі срібного галуна. Зшита з двох полотниць спинка і пілки не відрізнi. Пілки без застібок. Рукави вшивні, вузькі, розширені біля кистей, з поздовжніми розрізами у місці розширення. Вірогідно, краї рукавів заковувалися угору, утворюючи манжети. Комір маленький, із залишками дуже тонкого шовку тілесного кольору. На жаль, ні підкладка, ні хутро кунтуша не збереглися*» (Зайченко 41). Крій кунтуша № И-401 (Мал. 2, а) дуже схожий на той, що належав Парасці Апостол: «*трапецієподібний, з вузькими вшивними рукавами, маленьким коміром-шалюкою, широким подолом. Єдина відмінність – відсутність різкого розширення від талії: очевидно він належав жінці, яка одягала кунтуш на звичайну спідницю. Виготовлений зі світло-блакитної сталюного відтінку тонкої шовкової тканини (камки), ймовірно італійського виробництва*». Такий сам самий крій

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Загальний вигляд кунтуша № И-401 з фонду Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (© С. Шаменков); (б-г) – загальний вигляд репліки жіночого кунтуша № И-401 (© С. Шаменков).

має і кунтуш № И-402, пошитий з блакитної камки (Зайченко 42).

При підготовці викрійки та пошитті кунтушу ми керувалися принципами крою такого типу предметів, використавши у якості зразків, зокрема, кунтуші з фондів Чернігівського

історичного музею імені В.В. Тарновського та крій із книги Марії Гутковської-Рихлевської «Historia ubiorów» (Мал. 1, г) (Gutkowska-Rychlewska 831). Відповідно до них, із двох наданих відрізів зеленого шовку було виготовлено жіночий кунтуш із шалевим коміром і непрорізними рукавами

№6 (2024)

на шовковій підкладці (Мал. 1, а-в). По краю він обшитий жовтим шовковим шнуром, а рельєфні складки позаду викладені галуном та металізованим мереживом – вусами (Мал. 1, д), за зразком з малюнку в рукописі Опанаса Шафонського (Мал. 1, е) (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 49). Кунтуш пошитий повністю вручну лляними та шовковими нитками.

Також завдяки можливості дослідити та зняти крій кунтуша № І-401¹, нам вдалося виготовити його репліку з наданих відрізів блакитного шовку (Мал. 2, б-г). Цей зразок, хоча в загальних рисах і відповідає крою кунтушів, має свої відмінні риси: вузькі вшивні рукава, неширокий шалевий комір та широкий поділ. Важливою та вельми цікавою деталлю крою, що відрізняє його від кунтуша № І-399, є архаїчна форма боків, які повторюють подібний елемент крою східних предметів жіночого та чоловічого одягу. А у бічні шви, які згідно з модою зміщені назад, вставлено фігурну деталь. Завдяки їй утворювалися фігурні «вушка», які аналогічні таким самим елементам на османських та східноєвропейських деліях XVII ст. Тобто має місце рідкісне поєднання кроїв кунтуша та делії. Обидва кунтуші пошиті повністю вручну лляними та шовковими нитками.

Невід'ємною частиною жіночого вбрання XVIII ст. були різноманітні корсети або їх варіації, які Гетьманщині називали «шнурівками». Цей вид одягу вдягався поверх сорочки і стягувався по фігурі шнурівкою, від якої й отримав свою назву. Його одягали разом зі спідницею, і шили по можливості з кращих, яскравих тканин та оздоблювали гагтуванням. Наприклад, у вищезгаданому указі 1765 р. також згадана «Шнуровка зелена грезетна зь каруною золотю» (Сохань 233). Слово «грезет» походить від французького «gris» (сірий) і позначає шовкову або вовняну тканину з тканим малюнком, який пізніше став різнокольоровим.

При пошитті шнурівки ми так само, як і у випадку кунтуша, керувалися кроєм середини XVIII ст., наведеним у книзі Марії Гутковської-Рихлевської «Historia ubiorów» (Мал. 3, г) (Gutkowska-Rychlewska 838). Відповідно до нього,

з наданого відрізу зеленого оксамиту було виготовлено шнурівку, яка шнурується попереду шовковою стрічкою, пропущеною через вшиті по краям бортів латунні петлі (Мал. 3, а-в). Шнурівка пошита повністю вручну лляними та шовковими нитками.

До комплекту також було відшиті шапки-кораблики. Їх реконструкція базується на жіночих портретах XVIII ст. з зображеннями аналогічних шапок і артефактів, що зберігаються в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (Зайченко 44).

Загалом жіночі шапки та шапки-кораблики можна умовно поділити на дві групи: шапки з хутряною опушкою та шапки з закотами з оксамиту. Вперше в українській іконографії шапки такого типу, без хутряної околиці, з'являються у збірці малюнків Фрідріха Вільгельма Бергольца, які датуються серединою 1740-х рр. (Шаменков «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років» 50), а до цього часу відомі лише окремі зображення подібних на них шапок, але якість зображень не дозволяє однозначно це стверджувати.

Так, жіночі головні убори подібного типу тільки з хутряною околицею, судячи за зображувальними джерелами, увійшли в жіночу моду приблизно в другій половині 1720-х рр., а шапки з шовковими закотами – наприкінці 1730 – на початку 1740 рр. Подібні за формою на шапки-кораблики головні убори можна побачити на двох іконах «Покрова Богородиці», що нині зберігаються у фондах Національного художнього музею України. Одна них походить із с. Мала Бугаївка (за іншою версією, вона походить з м. Миргород) (Мельник 146), а інша – з Покровської церкви в м. Переяслав. На них можна побачити шапки з брунатним хутром на околиці та червоним і охристим круглим верхом. На першій показано шапку з вигнутою хутряною околицею з розрізом посередині, верх шапки червоного кольору, об'ємний та дещо з нахилом у правий бік. Конструкція цієї шапки вказує на перехідну форму від звичайних хутряних шапок до форм, з яких у майбутньому з'являться жіночі шапки-кораблики. На переяславській іконі зображено

¹ Користуючись можливістю, висловлюємо глибоку вдячність керівництву та працівникам Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського за надану можливість працювати з артефактами.

Мал. 3. (а-в) – Загальний вигляд реконструкції шнурівки (© С. Шаменков);
(г) – крій шнурівки (за М. Gutkowska-Rychlewska).

імператора Петра I та імператрицю Катерину, а також переяславського полковника Івана Мировича. Це дає підстави вважати, що оригінальна ікона була написана приблизно в середині 1720-х рр., що своєю чергою дає нам приблизну нижню межу появи шапок-кораблків

із хутряною околицею. Ще одне цікаве зображення подібної шапки з хутряною околицею та розрізом попереду міститься на іконі «Введення Богородиці до храму» з «Сорочинського іконостасу», який було виготовлено приблизно у 1734 р. (Міляева та ін. 109).

Мал. 4. Шапка шведського короля Карла XII з колекції Шведської королівської скарбниці (© Livrustkammaren).

На жаль, жодна жіноча українська шапка-кораблик з хутряною околицею до нашого часу не збереглася. Але нам відомо про кілька доречних прикладів шапок першої чверті XVIII ст., які варто тут згадати. Вони близькі за конструкцією до шапок-корабликів, які нас цікавлять, та допомагають розкрити деякі особливості їхньої конструкції. Згадані шапки є західноєвропейською рефлексією на східноєвропейські та східні шапки. Вони існували в різних варіантах, а один з їхніх типів еволюціонував на початку XVIII ст. у шапки, які дуже подібні за конструкцією до українських шапок-корабликів – з круглим верхом та опушкою, що нагадує силует кораблика. Одна з відомих нам таких шапок зберігається в колекції Шведської королівської скарбниці (м. Стокгольм) (інв. ном. 1867: 3473) (Мал. 4) («Mössa av utterskinn»; Rangström et al. 173). Вона належала шведському королю Карлу XII і носилася королем під час перебування його у м. Бендери в 1710-х рр. Шапка пошита з хутра видри та має шовкову підкладку. Друга хутряна шапка подібної конструкції зберігається у фондах Ермітажу (м. Санкт-Петербург) (інв. ном. Эр-8494). Це повністю хутряна шапка зі зшитою спереду опушкою, яка набита всередині вовною. Її силует подібний до шапки Карла XII та чимось нагадує шапку з відомого портрету кінця XVII ст., що зображує лубенського полковника Леонтія Свічку. Цілком можливо, що конструкція та силует цих шапок, у свою чергу переосмислений, ліг у основу жіночих шапок-корабликів.

Другий тип жіночої шапки – класичні шапки-кораблики з оксамитовими закотами – збереглися в кількох екземплярах. Верх таких шапок зшивався з чотирьох клинів, а ґатунок

матерії міг бути досить різноманітним: однотонний або ґаптований у рослинні мотиви золотим шовком, шовковий або бавовняний броккар. Опушка з хутра або оксамитні закоти мали характерну форму, яка чимось нагадує силует кораблика, при чому нижній край опушки, судячи з зображень епохи, міг бути різним: вигнутим таким чином, щоб закривати вуха, або більш рівним з відкритими вухами.

Шапки обох описаних типів широко представлені на портретах представниць української старшинської та шляхетської верстви середини – третьої чверті XVIII ст. А збережені зразки, як ми відмічали раніше, на жаль, відносяться лише до другого типу. Всі вони походять з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та датуються серединою – третьою чвертю XVIII ст. (три шапки-кораблики з інв. ном. И-613, И-615, И-619). Їхні розміри та матеріал, з якого вони виготовлені, приблизно однакові – це оксамит, золототканий шовк та тканина з вибіркою на підкладці. Розміри, зокрема, шапки И-613 (Мал. 5, а) становлять: довжина – 31 см, висота – 9 см.

Для того, щоб верх шапки мав опуклу форму, її могли зміцнювати кількома методами. Перший – це армування ниткою, досить поширений спосіб принаймні ще з XVII ст., другий – проклеювання полотняної тканини підкладки. Треба зауважити, що для збільшення міцності шарів полотна могло бути декілька, а підкладкою могла слугувати також і шовкова тканина.

У шапках з зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського закоти мають різну форму та виконані з чорного та темно-синього оксамиту. Всередині двох шапок

а

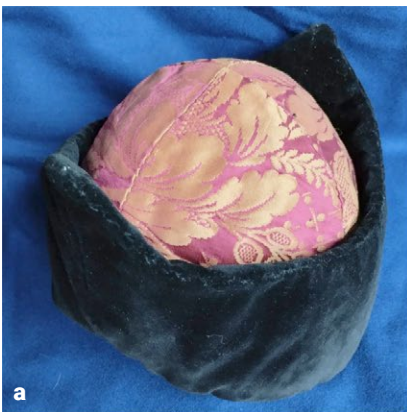

б

в

Мал. 5. (а) – Загальний вигляд шапки-кораблика № И-613 з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (© С. Шаменков); (б) – підкладка шапки-кораблика № И-613 з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (© С. Шаменков); (в) – підкладка шапки-кораблика № И-619 з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (© С. Шаменков).

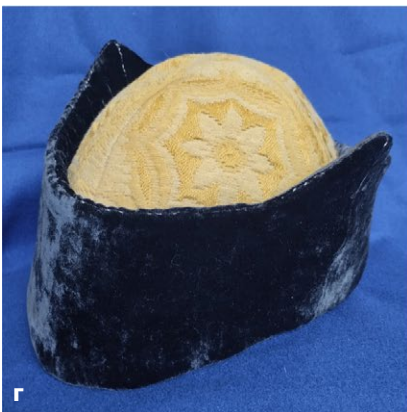
а

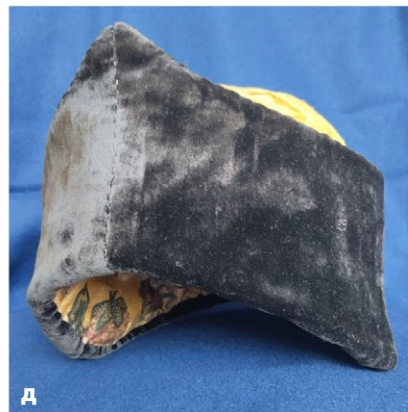
б

в

г

д

е

Мал. 6. Загальний вигляд реконструкцій шапок-корабликів (© С. Шаменков): (а–в) – з шовковим верхом; (г–е) – з бавовняним верхом.

зберігся один внутрішній шар підкладки, який був пошитий із чотирьох клинів з нефарбованої полотняної тканини з рослинною вибіркою. У шапці И-619 вона була чорного кольору (Мал. 5, в), а підкладка шапки И-613 мала двокольорову вибірку з червоним заповненням квіток (Мал. 5, б). Вочевидь, цей шар тканини з декором зберігся в такому доброму стані завдяки ще одному чи двом шарам підкладки, які до нашого часу не збереглися.

На основі отриманого в ході дослідження матеріалу ми виготовили два варіанти шапок-корабликів. Опушки в обох шапках пошиті з чорного оксамиту, верх однієї з них – із червоно-золотого шовку (Мал. 6, а–в), а другій – з бавовняного брокару охристого кольору (Мал. 6, г–е). Сама основа шапок зшита з чотирьох клинів, простьобана та перекрита підкладкою. Шапки пошиті повністю вручну лляними та шовковими нитками.

Бібліографія

- Gutkowska-Rychlewska, Maria. *Historia ubiorów*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1968.
- «Mössa av utterskinn, enligt traditionen begagnad av Karl XII under kalabaliken i Bender.» *Sök i samlingarna – Statens Historiska Museer*, samlingar.shm.se/object/EFD5DFE0-5BF6-460E-8A04-CF266D5217F8.
- Rangström, L., et al. *Modelejon. Manligt mode, 1500-tal, 1600-tal, 1700-tal*. Stockholm: Atlantis, 2003.
- Зайченко, В. «Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.» *Скарбниця української культури*. Вип. 10, 2007–2008, с. 41–47.
- Лазаревский, А., ред. *Любецкий архив графа Милорадовича*. Вып. 1. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898.
- Мельник, А. *Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ*. Хмельницький: Галерея, Київ: Артанія Нова, 2005.
- Міляєва, Л., та ін. *Сорочинський іконостас*. Київ: Родовід, 2010.
- Павленко, С., упор. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
- Сохань, П., та ін., ред. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*. Том 1. Київ, 1998.
- Шаменков, С. «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, №2 (ч.1), 2020, с. 3–106. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1. Дата звернення 01 Вересня 2024.
- Шаменков, С. «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца.» *Стрій*, №5, 2023, с. 47–58. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy05_Bergholz. Дата звернення 01 Вересня 2024.

